

EELKO ALTA
(1723-1798)

PHILIPPUS BREUKER

EELKO
ALTA
(1723-1798)

Biografie van een verlicht
volksvoorlichter

Noordboek

INHOUD

Woord vooraf	7
Inleiding	9
1. Persoonlijke situatie	13
Komaf	13
Student	16
<i>Studie</i>	16
<i>Studentenleven</i>	21
Huwelijk en gezin	25
Welstand	41
2. Predikant	45
Rationalist met een sterk gevoel voor openbaring	47
Beroepen in Bears (1745) en Boazum (1754)	50
Een interesse in geld en trouwschandalen	55
Populariteit in zijn gemeenten	58
Als verlicht predikant contra de collega's Bulthuis en Meiners	79
Voor verbroedering met de Remonstranten en wat eraan voorafging	90
3. Natuuronderzoeker	99
Bezorgdheid om conjunctie van planeten	101
<i>Het boek zelf</i>	101
<i>Alta en het planetarium van Eise Eisinga</i>	106

Weerswaarnemingen	115
Inenter tegen de veepest	131
<i>Habent sua fata libelli: teleurstellingen en tegenslagen</i>	141
Bestrijder van andere veeziekten	161
<i>De hoest bij kalveren</i>	161
<i>Het venijn (febris carbunculosa), tegelijk ook het venijn tussen Alta en Camper</i>	163
4. Boer	167
Het eigen bedrijf	168
Veekoopman en liefhebber van harddraverijen	172
Landbouw	178
<i>Tegen hooi-uitvoer als schadelijk voor de Friese economie</i>	178
Vernieuwer op andere landbouwterreinen	187
5. Politicus	189
Democraat, ook al in de politieke woelingen van 1748	189
Activiteiten van ca. 1785 tot halverwege 1795: ‘onpartijdig zonder partij’	200
<i>De problematische verkiezing tot Representant</i>	212
Representant	218
<i>Tegen bestuurlijke klikvorming, voor openbaarheid</i>	219
<i>Op de bres voor een eenheidsstaat</i>	223
<i>Op de bres voor schadevergoeding</i>	230
Besluit	243
Verantwoording van de illustraties	249
Noten	251
Register op personen	287

WOORD VOORAF

Met dit boek honoreer ik een verzoek dat mij nu bijna zestig jaar geleden door de Alta-kenner J.J. Kalma namens de redactie van de serie *Minsken en Boeken* van de Fryske Akademy werd gedaan. Ik was nog jong en onbekend in de Friese historische wereld, maar mijn leven stond toen volledig in het teken van mijn vroegere dorpsgenoot. Van zijn eigen plan om een biografie te schrijven¹ heeft Kalma afgezien. Hij was een van de eerste samenvattende auteurs over Alta. In 1950 schreef hij een overzicht van leven en werk, dat hij later ook opnam in zijn biografische serie *Dit wienen ek Friezen*. Het is gebaseerd op veelomvattende kennis uit allerlei, meest gedrukte bronnen. Daartoe stelde hij als van zoveel historische Friezen een uitgebreide bibliografie samen.²

Ik had toen al een paar jaar lang veel archiefonderzoek naar Alta gedaan en heb dat in de eerste jaren daarna nog sterk geïntensiveerd. Ander werk en andere prioriteiten maakten echter, dat op een paar losse artikelen na de uitwerking van al het verzamelde materiaal er tot voor kort bij is gebleven. Dat het na al die jaren nu toch nog tot een monografie is gekomen, stemt mij tot grote vreugde. Hij is het meer dan waard. Met hem wordt een boeiend beeld van de uitdagingen van de achttiende eeuw zichtbaar, want hij was op velerlei terreinen actief in het zoeken naar oplossingen. Eelko Alta, die leefde van 1723 tot 1798 en dus een groot deel van de eeuw omspande, was namelijk een veelzijdige figuur. Van beroep predikant, was hij daarnaast ook boer en werd hij politicus, maar wat hem vooral uitzonderlijk maakt, zijn zijn publicaties op natuurwetenschappelijk gebied.

In de loop van de jaren is er al vaak over hem geschreven en dat gebeurt nog steeds. De meeste aandacht ging en gaat nog altijd uit naar zijn voorstelling uit 1774 dat de aarde misschien zou vergaan, maar ook zijn inentent tegen de veepest heeft vele pennen in beweging gebracht. Die dingen

worden als tegenstrijdig begrepen en brachten recent de redacteur van een bundel opstellen over de Verlichting ertoe om uit te roepen:

En ten slotte is het [...] in moderne ogen toch onbegrijpelijk dat de Friese predikant Eelco Alta (1723-1798) het klaarspeelde een alarmistische eschatologie te combineren met pioniersarbeid op het terrein van de inenting tegen veeziekten en onverholen steun voor het remonstrantse voorstel tot vereniging van alle protestanten in Nederland (1796).³

Deze biografie zal derhalve een poging moeten zijn om die vermeende onbegrijpelijkheid zo niet begrijpelijk, dan toch inzichtelijk te maken.

Overall heb ik ervoor gekozen om controleerbaarheid niet op te offeren aan oppervlakkige behandeling. Veel moest uit de bronnen zelf verzameld worden, want toereikende voorstudies op de meeste terreinen van Alta's werkzaamheid bestaan er niet. Zo gaat het boek niet alleen over Alta, maar ook over het Friesland van zijn tijd. Om diezelfde controleerbaarheid heb ik redeneringen en bewijsvoering zo mogelijk ondersteund met het citeren van Alta zelf. Dat brengt hem meteen ook dichterbij.

Velen komt dank toe voor inlichtingen van velerlei aard. Mijn dank gaat allereerst uit naar Kalma's erven, die mij na zijn overlijden een aantal publicaties van Alta schonken. Uniek zijn ze niet, maar wel heel zeldzaam. Dank ben ik ook verschuldigd aan de velen op wie ik in de loop van de jaren een beroep om inlichtingen deed. Voorzover het om individuele personen gaat, noem ik hen in de noten. Daarnaast waren er de behulpzame instellingen. Wat moest er al niet geraadpleegd worden! Ik herinner me dat ik soms een medewerker van het provinciale Rijksarchief tot wanhoop bracht met het steeds maar weer moeten ophalen van de vele nauwelijks gebruikte bestanden hoog in de lucht. Ik vroeg hem ook wel eens naar bestanden waarvan ik in mijn onwetendheid over wat wel en niet bewaard was, niet wist dat ze niet bestonden. Juist mede daarom was het zo plezierig, dat de Provinciale Bibliotheek me toeliet in het depot om daar de talrijke achttiende-eeuwse jaarboeken en verhandelingen te raadplegen. Dat scheelde van weerskanten veel tijd. Ook die bleken trouwens soms zelden gebruikt. Mijn dankbaarheid geldt ook het personeel van deze beide en zovele andere instellingen in binnen- en buitenland. En ze geldt niet in de laatste plaats de uitgever en de subsidiënten, die ervoor zorgden dat dit boek gepubliceerd kon worden.

De kopij is eind 2021 afgesloten.

Boazum, januari 2024

INLEIDING

In zijn tijd moet Alta met zijn geruchtmakende publicaties over actuele, maar steeds ook controversiële maatschappelijke vraagstukken een bekende figuur geweest zijn, met name, maar niet alleen, in Friesland. Na zijn dood werd het spoedig stil rond hem. De vraagstukken veranderden van karakter en zijn werk raakte vergeten, behalve in vakwetenschappelijke geschiedenissen van de bestrijding van veeziekten.

Veel aandacht had Alta in 1928 gekregen, toen Eise Eisinga grootscheeps herdacht werd. Het werd toen bekend, dat hij de 'liefhebber der waarheid' was, die de ondergang van de aarde voor mogelijk had gehouden. Dat leidde er nog lang toe dat hij bij de rondleidingen in het planetarium en in romans, toneel en film gezien werd als een dwaze orthodoxe predikant. Bekendheid om nog weer heel andere werkzaamheden kreeg hij door de *Stads- en dorpskroniek* van G.A. Wumkes. Het eerste deel van dat werk verscheen in 1930 in boekvorm, maar was vanaf 1916 al voor een belangrijk deel in tijdschriften gepubliceerd. Het geeft van 1700 tot 1800 in chronologische volgorde nieuws uit de *Leeuwarder Courant* en andere bronnen over Friesland. Wumkes zag er 'het ruwe materiaal in, dat dienstbaar kon worden gemaakt zoowel aan de kultuurgeschiedenis als aan de lokale geschiedenis en 'Heimatkunde' van Friesland'. Hij had veel oog voor personen en Alta sloeg hij nooit over. Doordat die met zijn berichten en met advertenties van zijn publicaties nogal eens in de krant te vinden was, kwam hij tot de meest vermelde achttiende-eeuwers te behoren. In het vierde deel van het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* van 1918 schreef hij een lemma over hem.

Aangevuld met eigen onderzoek publiceerden vervolgens tussen 1936 en 1950 Hendrik Algra en J.J. Kalma op basis van Wumkes samenvattende overzichten in Friese kranten over Alta's leven en werk.⁴ Algra ziet in hem een idealist, die door edelmoedigheid en rechtvaardigheid ook zijn poli-

tieke tegenstanders voor zijn standpunt trachtte te winnen. Dat is voorwaar een mild oordeel van de geharnaste anti-revolutionair. Kalma meent dat hij in alle opzichten een typische achttiende-eeuwer was, die grote dingen verwacht en niet steeds beseft welke weerstanden er nog zijn. Juist predikanten legden zich toen volgens hem toe op allerlei nuttige maatschappelijke vraagstukken. Dat deden ze om wat hij noemt het levenspeil van hun gemeenteleden te verhogen. Anders zouden ze hun predikantswerk niet kunnen doen. Meer persoonlijk gericht is zijn typering van Alta als een scherp en strijdbaar waarnemer.

Spahr van der Hoek schetste in 1952 in zijn *Geschiedenis van de Friese landbouw* uitvoerig zijn landbouwkundige verdiensten. Hij deed dat deels in reactie op de dissertatie van L.H. Bruins over Geert Reinders die het vorige jaar was verschenen. In 1957 werd in het boek *Baerderadiel* deels op basis van lokaal archief-onderzoek ook ruimschoots aandacht aan Alta geschonken. Toen was het dan ook zover, dat er naast Coert van Beyma en vooral Eisinga geen derde achttiende-eeuwer meer was, die zo bekend geworden was als Alta. Zelfs Franeker hoogleraren hadden buiten de vakwetenschap niet zoveel aandacht gekregen. Alta heeft sindsdien altijd tot de verbeelding gesproken. En eigenlijk is dat ook zo gebleven. In encyclopedische naslagwerken kreeg hij steeds opnieuw weer een plaats.

Voor mij als jonge en nieuwe Boazumer was die bekendheid in 1963 reden genoeg om me in zijn leven en werk te verdiepen. Geen publicatie van hem las ik niet en geen archief bezocht ik niet om nieuws over hem te vinden. Dat bleek er nog in overvloed te zijn. Meermalen publiceerde ik sindsdien over aspecten van zijn werk, steeds in het Fries. Ik werd me ervan bewust, dat hij een gecompliceerde figuur geweest moest zijn, toen ik hem in 1984 tussen paniek en Verlichting plaatste. Ook zag ik zijn wedijveren met Franeker hoogleraren in diverse faculteiten. Om belangrijke delen van zijn werk in perspectief te kunnen plaatsen, publiceerde ik overzichten van wapencorpsen en volkssociëteiten in Friesland en van inenting tegen de veepest in West-Europa. Recent aangevat onderzoek gaf mij reden om een anoniem boek uit 1793 over de grondslagen van het christelijk geloof aan hem toe te schrijven. Het sluit nauw aan bij een andere publicatie, waarvan in 1995 werd vastgesteld dat die van hem is. Tot nog toe vormde het geloof een lacune in het werk dat van hem bekend was.

Ook anderen schonken enige aandacht aan hem. Aan de hand van reacties op een aantal rampen als de aardbeving in Lissabon in 1755, de runderpest van 1769, de Amsterdamse schouwburgbrand in 1772, de overstromingen in 1782 en de ontploffing van het Leidse kruitschip in 1807

onderzocht J.W. Buisman in zijn dissertatie *Tussen vroomheid en Verlichting* (1992) hoe tussen 1755 en 1810 verlichte ideeën in de Nederlandse samenleving doordrongen. Alta komt te pas bij de runderpest en blijkt als predikant binnen de groep auteurs voor wie de opvatting dat die pest niet gezien moest worden als een straf van God, de enige uitzondering te zijn.⁵ Simon Vuyk maakte in zijn dissertatie *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek 1780-1900* (1995) bekend, hoe Alta in 1797 als een van de weinige gereformeerden het idee van de Remonstranten tot verbroedering van protestantse christenen was bijgevallen. Op haar beurt heeft Kielman in haar dissertatie *In het laatste der dagen* (2017) Alta ook al als een uitzondering getekend. Zijn boek uit 1774 over de conjunctie van de planeten werd volgens haar in de achttiende-eeuwse Republiek niet meer gevolgd door een ander dat zo'n ondergangspaniek veroorzaakte.⁶ Alta lijkt dus als onmiskenbaar vertegenwoordiger van de Verlichting wat een raadselachtige figuur.

Om zijn belang voor wetenschap en samenleving te kunnen bepalen, leek het me noodzakelijk zijn werk in samenhang te onderzoeken. Een biografie ligt dan voor de hand. Daar zijn diverse redenen voor te noemen. Voor de wetenschap heeft Alta nooit geschreven, wat een wetenschapshistorische aanpak niet opportuun maakt. Zijn werk is verder zeer divers van aard. Het gaat over uiteenlopende onderwerpen als Bijbelexegese, democratie, weerswaarnemingen, de bestrijding van de veepest en andere veeziekten, de mogelijke ondergang van de wereld, de economische voor- en nadelen van hooi-uitvoer, de Amerikaanse vrijheidsoorlog, de gesloten regering van regenten en verbroedering van hervormden en Remonstranten. Door die veelheid van interesses wordt een omvattend boek over Alta ook altijd een spiegel van zijn tijd. De diepgang en de ingewikkelde aard van de problematiek waar hij zich mee bezighield, leidt ook tot vragen die ons nog steeds bezighouden. Daar komt nog bij, dat hij behalve hoofd van een groot gezin van beroep predikant was, tegelijk ook boer en aan het einde van zijn leven zelfs een jaar lid van het hoogste bestuurscollege van Friesland. Hoe hij voor dat alles tijd heeft kunnen vinden, is ook al een raadsel. Zelf verzuchtte hij met John Newton vaak:

dat 't alreeds Zaterdag is daar 't voor my nog maar Donderdag behoorde te zyn.⁷

Om in al die verscheidenheid van leven en werk een zekere eenheid te vinden, waren grote woorden als Verlichting niet toereikend, hoezeer hij ook

juist een vertegenwoordiger van die Verlichting zou blijken te zijn. Daar leent zich juist wel de biografie voor. Een biografie brengt persoonlijke inbreng in algemene ontwikkelingen aan het licht. Juist in niet-biografische studies ontbreekt die persoonlijke factor vaak. Bijkomend voordeel van een biografie is bovendien, dat alle werk van de beschrevene aan de orde kan komen. Terwijl tenslotte sommige delen van een biografie voldoende uit de verf kunnen komen in een verslag van feiten en gebeurtenissen, omdat de persoon in kwestie niet veel meer is dan een nauwelijks bewust vertegenwoordiger van zijn tijd, is het voor andere delen nodig om een antwoord te vinden op de vraag waarom hij zelf een keuze maakt. Dat antwoord hangt uiteraard samen met persoon en omstandigheden.

Voor het achterhalen van feiten en gebeurtenissen uit een leven is uitputtend onderzoek nodig. In het geval van Alta, die veel en gemakkelijk schreef, is het desondanks niet uitgesloten dat er op onbekende plekken toch nog wel eens wat boven water komt. Dat heeft des te meer kans, omdat er van hem geen eigen archief bewaard gebleven is. Bovendien legde hij gemakkelijk contact met hooggeplaatste onbekenden.

Brieven willen met hun bijzonderheden van allerlei aard nog wel eens in leemten voorzien, maar die zijn er van hem niet veel bewaard of althans bekend geworden. Toch was er met geduldig onderzoek zelfs voor iemand uit de achttiende eeuw nog veel te vinden.

HOOFDSTUK 1

Persoonlijke situatie

Hoeveel er ook over zijn levensomstandigheden is te achterhalen, over Alta zelf blijft veel onbekend. Een afbeelding van hem is niet bekend, op eigen leven heeft hij niet gereflecteerd, brieven zijn er niet veel.

Of hij gelukkig was met zijn domineesambt, lijkt de vraag. De briljante student die hij lijkt te zijn geweest, kwam misschien niet meer tot zijn recht, de volksvoorlichter des te meer. Het meest persoonlijke lijkt zijn handschrift. Dat is door de jaren heen nauwelijks veranderd en steeds opvallend regelmatig en precies.

Uit zijn werk rijst een beeld van grote rationaliteit op, een rationaliteit, die hem kan hebben geleid tot zijn onmiskenbare gevoeligheid voor grotere machten dan hij kon verklaren en temmen. Hij zocht de nuance, maar was ook volhardend en principieel en wekte veel weerstand. Zijn leven werd bovendien al vroeg gekenmerkt door armoede.

Komaf

Eelko Alta kwam uit een familie van gezeten middenstanders, waarin studeren niet geheel onbekend was. Zijn grootouders van vaderskant waren Claes Sybrens (Alta; 1673-1755) en Claeske Canter (1673-1737), die in Dokkum woonden, en van moederskant Eelcke Simons Nauta en Trijntje Gauckes uit Leeuwarden. Van hen heeft hij waarschijnlijk alleen de Dokkumer grootouders gekend. De nawerking van alle grootouders op zijn leven is er echter niet minder om geweest.

Claes Sybrens was in 1749 welbegoedigd. Hij woonde toen in bij zijn

zoon Sybren.⁸ Zijn moeder was een zuster van zilversmid Jan Heixan in Dokkum, zijn vrouw een dochter van de advocaat dr. Jacobus Canter. Via hem was Alta later collator van het St. Christoforileen. Zoon Sybren (1704-1758) werd in Dokkum distillateur. Hij was er vroedsman en in 1740 ook burgemeester. Sindsdien heette hij steeds oud-burgemeester.⁹ Hij trouwde in 1729 met de weduwe van zilversmid Jan Heixan, Wijbrigje Doma. Deze Heixan was een kleinzoon van de andere. Van later contact met de familie in Dokkum blijkt bij Jacobus niets en bij zoon Eelko evenmin. Dat lijkt er ook niet veel geweest te zijn met Sybren Clasen, de jongere broer van Alta's vader.

Grootvader Nauta was van 1675 tot 1697 boekdrukker, misschien ook een bescheiden uitgever in Leeuwarden.¹⁰ Hij en zijn vrouw trouwden in 1675 te Koudum. Geen van beiden woonde daar, zodat aangenomen moet worden dat een van hen uit Koudum kwam. Zij was dienstmeid bij adellijke dames geweest, wat op een deftige opvoeding zou kunnen wijzen. Toen ze in 1669 lidmaat in Dronryp werd, was ze daar dienstmeid bij juffrouw Jeltje Glins. In 1673 was ze in dienst bij mevrouw Roorda in hetzelfde dorp.¹¹ Haar broer Gavius (1674/75-1754), een oom dus van Eelko, werd vanaf 1703 achtereenvolgens predikant in Scherpenzeel en Itens en in 1715 in Aldtsjerk.¹² Er is reden om aan te nemen dat hij Eelko heeft opgeleid voor de universiteit.

Alta's vader Jacobus (1698-1771) kwam in 1720 als zilversmid van Dokkum naar Makkum. Dat vak zal hij daarom in Dokkum wel geleerd hebben, allicht bij zijn neef Klaas Jans Heixan. Hij nam in Makkum de zaak van Sjouke Andries Wikinga over. Dat was een oom van zijn vrouw Geertruit Nauta (1690-voor 1751), die in 1725 de erfgenaam van Wikinga werd. Het stond bij de nog te noemen stokerij, tussen het stenen 'pypke' (bruggetje) en de zeedijk. Daar is Eelko geboren. Vader Alta kocht in 1725 zelf een huis.¹³

Ongetwijfeld hebben Jacobus en Geertruit elkaar via Wikinga leren kennen. De vrouw van Wikinga, Rinscke Gauckes, moet namelijk wel een zuster van Trijntje Gauckes zijn geweest, de moeder van Geertruit. Geertruit zal bij hen in huis geweest zijn. Zij woonde in ieder geval al in 1715 in Makkum, toen ze er als jongedochter lidmaat werd. Toen Wikinga en Rinscke trouwden, zullen ze nog in Dronryp gewoond hebben. Zij was daar toen ze er in 1674 lidmaat werd, net als haar zuster dienstmeid bij een deftige mevrouw, Wigara in haar geval, hij nog jongeman, toen hij in 1676 belijdenis deed.¹⁴ Hij was toen al zilversmid. Zijn vader Andries Sjouckes was dat ook al in Dronryp. Het jaar van hun huwelijk is niet bekend. In 1680 kochten ze er nog een huis, maar het volgende jaar maakte hij al een avondmaalskan voor Makkum.¹⁵

Jacobus en Geertruit, Eelko's ouders, trouwden in maart 1720 te Dokkum. Zij was acht jaar ouder dan hij. Hij woonde toen nog in Dokkum. In 1721 werd hij in Makkum op belijdenis lidmaat. Eelko bleef mogelijk enig kind.¹⁶ Alta's vader lijkt een man met ondernemersbloed geweest te zijn. Hij was opgeleid als zilversmid en beoefende dat beroep in 1740 nog, maar al in 1724 kocht hij een stokerij tussen stenen pijp en zeedijk en sindsdien heette hij 'distelateur'. In 1728 kocht hij een gortmakerij met graanzolder op de Laan en in 1740 samen met een Gerrit Eelkes voor 800 gulden het huis met tap van het zogenoemde Smakschipperscompact. Het werd bewoond door mensen die hun bezit op zee verloren hadden. Tussen 1734 en 1739 kocht hij nog huizen aan de Schans, in de Slotmakersstraat en de Kerkstraat. Land kocht hij ook, zoals in 1735 het vierde deel van een zate te Wons. Van 1736 tot 1740 kocht hij, meest samen met bakker Rinse van Nes, ook land in Allingawier en Idsegahuizum. In de jaren zestig verkocht de 'oud coopman te Bosum' een deel ervan weer, voor het eerst in 1760. Nog in 1768 kocht hij echter de helft van tien pondemaat in Allingawier. De andere helft had hij al.¹⁷ Vanaf 1735 heette hij ook koopman. Misschien waren al die aankopen niet allemaal eigen vrije keuze en was hij er bij het strijkgeldschrijven aan blijven hangen. Dat strijkgeldschrijven zou kunnen verklaren waarom hij (vaak samen met iemand anders uit Makkum) zoveel panden en ook losse percelen land gekocht heeft. Er zullen er nog veel meer geweest zijn waarop hij geschreven heeft dan bekend is, maar waarbij hij dan uiteindelijk niet het hoogste bod deed. Was hij het hoogste bij de voorlaatste verkoopzitting, dan kon hij het zogenaamde strijkgeld opstrijken.

Echt vermogend is hij niet geworden, al heeft hij wel een zekere welstand gekend. Het bedrag van de aanslag in het kohier van de 100ste en 1000ste penning steeg van 1600 gulden in 1712 naar 4000 gulden vanaf 1741.¹⁸ Die 1600 gulden was ook al niet erg laag. In 1744 behoorde hij tot de welvarende inwoners van het dorp, zij het niet tot de rijksten. Hij werd aangeslagen voor 20 gulden.¹⁹ Het geld kwam van zijn vrouw. Maatschappelijk was hij actief als armvoogd. In 1723 was hij diaken, maar in 1727 of eerder al armvoogd. In 1745 komt hij voor als boekhouder van de gemene armvoogden. In 1751 trok hij in bij zijn zoon in Bears. Hij was toen weduwnaar geworden en hielp die zoon financieel. Daartoe verkocht hij vanaf 1745 zijn bezit in Makkum. In 1753 deed hij de huizen aan de Schans en in de Slotmakersstraat weer van de hand. Op het huis aan de Schans had hij een povere winst van 10 gulden gemaakt, op het andere verloor hij veel geld. Dat had hij gekocht voor 630 gulden en in 1753 bracht het maar 172 gulden op. Ook de distilleerderij op de Laan verkocht hij in 1753. Ook daar